

MAKÂSİDÜ'Ş-ŞERİA BİLGİSİNİN ÖNEMİ

Ali PEKCAN*

GİRİŞ

Hukuk üzerinde çalışma yapanların, özellikle bu alanda derinleşmek, toplumun problemlerine doğru ve tutarlı hukûkî çözümler üretmek isteyen kimselerin, hukukun gerçekleştirmek istediği hedef ve amaçları bilmeleri gereklidir. Zira, hukukun gözettiği gayelerini bilmemek, bilirse de hüküm çıkarırken onları gözardı etmek sakıncalı sonuçlar doğurur.

İşte bu sebepten dolayı köklü hukuk sistemlerinde olduğu gibi, İslâm Hukukunda da bu konuya gereken önem verilmiştir. Fıkıh literatürüne bir göz attığımızda, bu konuda önemli bahislerin bulunduğunu görürüz. İslâm Hukuk tarihinde, günümüze kadar ulaşmış ilk usul eseri olarak kabul edilen *er-Risâle* de, İmâm Şâfiî (ö:204/819), kıyas başlığı altında kıyasın iki çeşidinden bahseder. Bunlar;

1. Kıyas'a konu olan *asl*'in belli ve açık olduğu durumlardır ki, bu tür kıyaslamada ihtilaf söz konusu değildir.

2. Kıyas yapılırken esas alınacak *asl*'in kesin ve açık olmayıp farklı ve birbirine benzeyen şeyleri ifade etmesidir Bu durumda o *asl*'a en çok ve öncelikli benzeyenin değerlendirmede göz önünde bulundurulması gerekir (ki, kıyas eden hukukçuların görüş ayrılığına düştükleri icthad konusu ve alanı budur).¹

İmâm Şâfiî'nin bahsettiği ikinci alan, bizim için oldukça önemlidir. Çünkü esas icthad işleminin zor ve karmaşık olduğu ve çok çeşitli bakış açılarının bulunduğu yer bu alandır. Daha sonraki dönemlerde *ictihad*'ın alanı ve nasıl yapılacağı tartışmaları bu ikinci durumda söz konusu olmuştur.

İşte bu ikinci alanda gözetilecek bazı ilkelerin olması gerekir ki, ihtilaflar azaltılsın, doğru-tutarlı icthadlar yapılabilsin.

Hukukun gayelerini bilmenin yararı işte bu noktada önem kazanmaktadır. Zira, düzenli ve sağlıklı hukuk çözümlenmeleri ancak, bu temel ilke ve ölçüler göz önünde tutularak üretilebilir.

İslâm Hukukunda, hukukun kaynağı, mantığı ve amaçladığı hedeflerin ele alınıp incelendiği *hukuk felsefesi* disiplinine üç temel isim altında yer verilmektedir.

1. Makâsîdü'ş-Şârî ya da Makâsîdü'ş-Şerîa

* Dr. , D. İ. B. Konya-Selçuk Eğitim Merkezi

¹ Şâfiî, Muhammed b. İdris (ö. 204), *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut, ts. , s. 473

2. Hikmetü't-Teşrî

3. Felsefetü't-Teşrî

Şimdi bu temel isimlendirmeleri sırasıyla ele alabiliriz.

A. MAKÂSİDÜ'Ş-ŞERİA

Makâsîd sözcüğü lügatte "maksîd", kelimesinin çoğuludur. Maksîd ise, mekân ismi olarak *hedeflenen yer* demektir.²

Şerîa, sözcüğü ise, lügatte, *suyun doğup çıktığı yer, kaynak* anlamına gelir.³

Terim olarak şeriat sözcüğü "Allah Teâlanın kullarına din olarak belirlediği kural ve hükümlerin bütünü"nü⁴ ifade eder.

Tahir b. Âşûr (ö. 1973), usûlcülerin makâsîdü'ş-şerîa'yı; "Kanun (koyucu)nun hükümleri vaz' ederken, gözetdiği ve hedeflediği, hikmet, hedef, gerekçe ve mânâlarıdır." şeklinde tarif ettiklerinden bahsederken⁵ Allâl el-Fâsî (ö. 1974) ise, "Makâsîdü'ş-şerîa'dan kastedilen, şârî'in hükümleri koyarken amaçladığı gaye ve sırlardır."⁶ diye bir tanım yapar.

Bu yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere, makâsîdü'ş-şerîa'dan kasıt, "*kanun ve hükümlerin ruh ve mantığıdır*" denilebilir.⁷

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, bu ismi ilk kez kullanan kişi, *İmâmü'l-Harameyn* lakabıyla tanınan, ünlü usûlcü ve fakih, *Cüveynî*'dir. (ö. . 478/1085) O bu terkibi, *el-Bürhân fî Usûli'l Fıkh* adlı eserinde sıkça kullanır. Meselâ o; şeriatı anlamada *makâsîdü'ş-şârînin* öneminden bahsederken, usûl-ı fıkhta *mübah* kavramını inkar eden Mu'tezilî âlim el-Ka'bî 'ye (ö. 319/931) cevap sadedinde şöyle der; "*Emir ve nehiylerde bulunan maksadları ijiye kavramayan kimse, şeriat konusunda bâsiret üzere değildir.*"⁸

"Makâsîdü'ş-şerîa" tabiri Gazzâlî (ö. 505/1111), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1261), Karâfî (ö. 684/1284), Şatıbî (ö. 790/1388), gibi daha sonraki usûlcüler tarafından da çok yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

B. HİKMETÜ'T-TEŞRÎ

İslâm Hukukunda, hukûkî hükümlerin gaye ve hedeflerinin söz konusu edildiği kavramlardan biri de "*hikmetü't-teşrî*" terimidir.

Hikmet sözcüğü, lügatte engel olup, alıkoymak, demek olan "hakeme" fiilinden türemiş bir isimdir. Üzerine binilen hayvanı, sağa sola sapmadan arzu edilen yöne sevk etmeye yaradığı için Arapça'da gem'e, "hakeme" denilmiştir⁹. Nitekim hikmete, sahibini kötü davranış ve hareketlerden alıkoymuşu için bu ismin verildiği söylenmiştir¹⁰. Bunların yanısıra hikmetin daha bir çok anlamından söz edilmiştir.¹¹

² Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed (ö. 770/1368), *el-Misbâhu'l-Münîr*, Beyrut, 1987, s. 192

³ Feyyûmî, *age*, s. 118; Ebû Ceyb, Sa'dî, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî*, Dimeşk, 1988, s. 193

⁴ Konevî, Kasım, (ö. 978/1008), *Enîsü'l-Fukahâ*, thk. Ahmed b. Abdürrezzak el-Kubeysî, Cidde, 1987/1408, s. 309

⁵ İbn Âşûr, Muhammed et-Tahir (ö. 1973), *Makâsîdü'ş-Şeriatü'l-İslâmiyye*, Tunus, 1978, s. 51

⁶ Fâsî, Allâl (ö. 1974), *Makâsîdü'ş-Şeriatü'l-İslâmiyye ve Mekârimühâ*, Tunus, 1993, s. 3

⁷ Hasen, Bâbekr, *Felsefetü Makâsîdü't-Teşrî fî'l-Fıkhî'l-İslâmî ve Usûlih*, Mecelletü'ş-Şerian ve'l-Kânûn, Sayı: I, 1987, yy. s. 101

⁸ Cüveynî, Ebû'l-Meâlî (ö. 478/1085), *el-Bürhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk; Abdülazim Mahmud ed-Dîb, Katar, 1992, . c. I, s. 206

⁹ İsfehânî, Râğîb, (ö. 565/1170), *el-Müfradât fî Çarîbi'l-Kur'an*, Beyrut, 1997, s. 141; Feyyûmî, *age*, s. 56

¹⁰ Feyyûmî, *age*, s. 56; İbrahim Mustafa ve Arkadaşları, *el-Mu'cemü'l-Vasîl*, İst., 1981, s. 190

¹¹ Mesela:Üstün ilimlerle, eşya ve varlıkların en üstünlerini bilme; akıl ve düşünme yeteneği; lafzî az, anlamı çok olan konuşma; illet ve sebep (hukuktaki hikmet bu anlamda kullanılmıştır). Marifetullah ve bu bilgiye uygun

Teşrîf, sözcüğü ise, 'şerea' kökünden türemiş *tefîl* kalıbında masdar olup, "*yasa ve kanun koymak*" manasını ifade eder.¹² Terim olarak: "İnsanın dünya ve ahirette mutlu olmasını sağlayacak en güzel hükümlerin kainatın yaratıcısı olan Allah tarafından, Rasûlullah (sav) aracılığıyla belirlenip düzenlenmesidir."¹³ Şeklinde tarif edilmiştir.

Bir isim tamlaması olarak, "*hikmetü't-teşrî*" şöyle tarif edilebilir:

"Her hukûkî hükmün konuluşunda, asıl itibariyle adalet ve maslahat temeline dayalı olarak amaçlanan hedefler ve gayelerdir." Bu yüzden İslâm Hukukuna göre, adalet ve hakîkî-geçerli maslahatların dışında amaçlanan hiçbir hedef ve gaye yoktur.¹⁴

C. FELSEFETÜ'T-TEŞRÎ

İslâm Hukuk felsefesini ifade etmek üzere kullanılan kavramlardan biri de "*Felsefetü't-Teşrî*" dir.

Felsefe, bir ilmî disiplin olarak, "Varlık, bilgi ve değerler alanına ilişkin problemleri akılcı, tenkitçi yöntemlerle inceleyen ve temellendiren sistemli fikrî faaliyetlerin tümünü" ifade eder.¹⁵

Bir başka deyişle felsefe;

a. Hikmet sevgisi; insan, toplum ve evren hakkında küllî, bütünsel, kapsayıcı bir îzah denemesi,

b. İnsan zihninin eşyayı yorumlaması; insan aklının varlık ve oluşu sorgulaması; hakîkati arama yolunda üretilen bilgiler bütünü,

c. Bizzat birşeyin kendisinin sorgulanması (mesela, konuşmanın konuşulması, düşünmenin düşünülmesi, tartışmanın tartışılması),

d. Modern anlamda bütün ilim dallarının, düşünce tarihinin değişik aşamalarında kendisinden çıktığı ana disiplinin adıdır.¹⁶

Teşrîf, yukarıda da belirttiğimiz gibi "*kanun koyucu tarafından yasa ve kanunların belirlenmesi ve düzenlenmesidir.*" Burada söz konusu İslâm Hukuku olunca, teşrîden kast edilen, Allah Teâlânın, Nebî aracılığıyla, insanların hayatını düzenleyici hükümleri belirlemesidir.¹⁷

Terim olarak *felsefetü't-teşrî*; bütün yasa ve kanunların gaye ve felsefelerini, konuların hükümlerin gerçekçelerini ve hükümle hedeflenen amaçlarını ifade eder¹⁸. Buna göre, bir mesele hakkındaki şer'î hüküm ile amaçlanan maddî-mânevî fayda, kamu yararı maslahatı ve sosyal menfaatler, o hükmün *şer'î hikmetleridir*.¹⁹ İslâm Hukuk literatüründe "*felsefetü't-teşrî*" kavramı bu yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır.

→

davranışlar;takvâ ve vera';ilim ve tafakkuh, (derin araştırma) (Lokman, 12), Kur'an-ı Kerim, Sünnet-i Nebî (Nisâ, 13); söz ve fiilde tutarlılık; nübüvvet (Bakara, 251); insanın varlıkların özüne dair bilgileri elde etmesi; Allah Teâla hakkında kullanıldığında, eşyaları ve varlıkları bilmesi ve onları son derece sağlam ve yerinde yaratması, (el-Hakîm) Isfehânî, *age.*, s. 181-182; Cürcânî, Seyyid Şerîf (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, Beyrut, 1988, s. 91; Ebû Ceyb, *el-Kâmûsu'l-Fikrî*, s. 97; Kal'acî, M. R- Kuneybî, H. S., *Mu'cemü Lüğati'l Fukahâ*, Beyrut, 1996, s. 167]

¹² Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 666/1268), *Muhtârü's-Sihâh*, Beyrut, 1989, s. 295

¹³ Şenkîti, Muhammedü'l-Emîn (ö. 1973), *Menhecü't-Teşrî'l-İslâmî ve Hikmetüh*, Medine, (H. 1384), s. 21

¹⁴ Dirîni, Fethî, *Dirâsât ve Buhûs fi'l-Fikri'l-İslâmî el-Muâsir*, Beyrut, 1988, c. I, s. 7

¹⁵ Anay, Harun, "Felsefe" md. DîA, İst. 1995, c. XII, s. 311

¹⁶ Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Ank., 1987, s. 91-92; Demir, Ömer - Acar, Mustafa., *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İst., 1993, s. 193

¹⁷ Kefevî, Ebu'l-Bekâ, (ö. 1094/1683), *el-Külliyât*, Beyrut, 1993, s. 524

¹⁸ Zelemî, Mustafa İbrahim, *Felsefetü's-Şerîa*, Bağdad, 1979, s. 8; Dirîni, *age.*, s. 14-16

¹⁹ Bilmen, Ö. Nasûhî, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İst., 1967, I/18

Modern hukukta, hukukun kaynağı ve hedefleri, "hukuk felsefesi" adı altında incelenirken, bu yönelişin İslâm dünyasındaki yansıması "*felsefetü't-teşrî*" adıyla olmuştur.

MAKÂSİDÜ'Ş-ŞERİA'NIN MÜCTEHİD TARAFINDAN BİLİNMESİNİN ÖNEMİ

İslâm Hukukçuları, bir kimsenin ictihad edebilmesi için o kimsede bir takım ön şartların bulunması gerektiğini söylerler. Nitekim İmâm Şâfiî, *Risâle*'sinde²⁰ bu şartlardan bahsederken, ictihadı ancak birtakım ön bilgilere sahip olan kimselerin yapabileceğini belirtir ve bunları şöylece sıralar;

1. Kur'an-ı Kerim'deki hükümlerin özellikle, farzlara, edeplere, nâsih- mensûh, umûm-husûs, irşad vb husûslara ilişkin bilgiler,
2. Rasûlullâh'ın sünneti,
3. İcmâ,
4. Kıyas,
5. Önceki uygulamalar,
6. Selefin görüşleri,
7. Öncekilerin ihtilaf ve ittifak ettiği hususlar,
8. Arab dili ve edebiyatı,
9. Doğru ve sağlıklı işleyen akıl,
10. İctihadın bütün yeteneğin ve gücün kullanılarak yapılması.

Cüveynî, *el-Burhan*'ın da²¹ İmâm Şâfiî'nin ictihadda izlediği metodunun sırasını;

1. Kur'an-ı Kerim,
2. Mütevatir sünnet,
3. Âhâd sünnet,
4. Kur'an'ın tahsîse ihtimali olmayan zâhiriyle hüküm verme,
5. Tahsîs varsa, zâhiri terk etme,
6. Kitâbın zâhiri yoksa, mütevatir ve âhâd haberlerin zâhiriyle amel, şeklinde verdikten sonra şöyle der :

"..... müctehid bu mertebelerden biriyle âmel mümkün olmazsa, hemen kıyas'a dalmayıp, şeriatın genel prensipleri ve genel maslahatlarıyla hüküm verir, eğer konu hakkında genel bir maslahat bulamazsa, icmâ'ı göz önüne alır...."²²

Cüveynî'nin (ö. 478/1085) de açıkça belirttiği gibi, şeriatın genel gaye ve prensiplerinin müctehid tarafından bilinmesi, ictihadda önemli rol oynar. Ona göre makâsîd ve maslahatla hüküm vermek, derece itibâriyle nasslardan sonra, icmâdan önce olmak üzere üçüncü sırada yer almaktadır.

Karâfi (ö. 684/1286), *el-Fürûk* adlı eserinde²³, *makâsîdü'ş-şeria*'nın bilinerek, hüküm verirken gözetilmesi gerektiğini, "... . fakih, herhangi bir olayla karşılaştığı zaman, eğer o konuda önceden bir bilgisi yoksa, hemen hüküm vermez, bağlı bulunduğu İmâmın, anlama metodunu, delillerini, yaptığı kıyasları, bu kıyaslarda dikkate aldığı illetleri, bu illetlerin mertebelerini, bu illetlerin şer'î maslahatlara göre nasıl bir

²⁰ Şâfiî, *age.*, s. 509-511

²¹ Cüveynî, *el-Bürhân*, c. II, s. 874; Gazzâlî, Ebû Hâmid (ö. 505), *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, Dimeşk, 1980, s. 366, 367

²² Cüveynî, *age.*, c. II, s. 875

²³ Karâfi, Şihâbüddin (ö. 684/1286), *Envâru'l-Burûk fî Envâi'l-Fürûk (el-Fürûk)*, Beyrut, Ts. , c. II, s. 131

yeri olduğunu, yani bu maslahatlar, zarûrîyyat, hâciyyât, tahsîniyyât kısımlarından hangisinin kapsamına girdiğini araştırmak zorundadır.... " demek suretiyle veciz bir şekilde özetler.

Abdülvehhâb es-Sübkî de (ö. 771/1370), makâsıd'ı bilmenin şart olduğunu söyler ve bu konuda babası Ali b Abdilkâfî'ye (ö. 756/1355) katılır. Nitekim (baba) Sübkî, Beydâvî'nin (ö. 691/1292)' *el-Minhâc*'ına yazdığı şerhin mukaddimesinde şöyle demektedir :

".....İctihad rutbesi üç şeyle kemâl bulur...bunlardan üçüncüsü; şeriatın gâyelerini inceleyip, araştırmaktır ki, ancak bu yetenekle şeriatın kaynaklarını anlayacak gücü elde eder..."²⁴

Cem'u'l-Cevâmi' adlı eserinde ise, '...müctehid; adı geçen ilimler kendisinde bir meleke haline gelen, şeriatın temel ilke ve kurallarını bilen ve bunları pratiğe uygulamak suretiyle şâriin maksatlarını kavrayacak bir anlayış düzeyine ulaşmış kimse-dir....'²⁵ demektedir.

Makâsıdü's-şerîa'yı bilmenin önemine dikkat çekenlerden biri de İmâm Şâtıbî'dir (ö. 790/1388). *Makâsıd* konusunu İslâm Hukuk Tarihi içerisinde en derin ve kapsamlı bir biçimde ele alan Şâtıbî, icthad yapacak kimselerin,

1. Şeriatın gayelerini tam anlamıyla kavramak,

2. Bu kavrayışa dayalı olarak hüküm çıkarma gücüne sahip olmak²⁶, şeklinde iki niteliği haiz olmaları gerektiğini söyler, ve şöyle devam eder:

". . İnsan belli bir seviyeye geldiği zaman, bütün şer'î konulara ilişkin Şâri Teâlâ'nın onlardan gözettiği maksadları kavrayabilir. Böylece onda bir meleke meydana gelmiş olur ve bu meleke, onu Allah'ın kendisine gösterdiği doğrultuda dinin öğretilmesi, fetvâ verme ve hüküm çıkarmada peygamberin halefi olmaya elverişli kılan sebep olur...İkinci şart birincinin yardımcısıdır. Zira icthada güç yetirme, öncelikle şeriatı kavramak için kendisine ihtiyaç duyulan bilgiler vasıtasıyla tahakkuk edecektir. Bu yüzden ikinci şart birincinin yardımcısı konumundadır"²⁷.

el-İ'tisam adlı eserinde ise, "nasıl ki Arap dilinde derin bilgisi olmayan kimse, Kur'ân-ı Kerîmi, maksadı dışında bir yoruma tabi tutarsa, şeriatın maksadlarını derinliğine kavramıyan kimse de şeriatı onu kastettiğinin dışında anlama gibi kötü bir duruma düşer."²⁸ demektedir.

el-Muvâfakât'ın tahkikli neşrini yapan Abdullah Diraz, Şâtıbî'nin *makâsıd*'ı bilmeyi icthad için zorunlu şart olarak ileri sürmesi karşısında, ".... . *Usûlcüler içerisinde müellifin birinci sırada ileri sürdüğü şarta değinen bir başkasını görmemekteyiz...*"²⁹ der. Fakat bu söz yerinde değildir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi Şâtıbî, bu konuda ilk ve son sözü söyleyen değildir. Ondan önce, Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), Karâfî (ö. 684/1249), gibi usûlcüler bu hususu açık bir biçimde dile getirmişlerdir.

²⁴ Sübkî, Ali b. Abdi'l-Kâfî (ö. 756/1355) ve oğlu Tâcüddîn Abdülvehhâb (ö. 771/1370), *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, Beyrut, 1984, c. I, s. 8

²⁵ İbnü's-Sübkî, *Cem'u'l-Cevâmi'* (Bennânî hâşiyesiyle birlikte), Beyrut, 1982, II/383

²⁶ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, c. II, (V. Kısım), s. 76

²⁷ Şâtıbî, *age.*, s. 77

²⁸ Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, (neşr. Ahmed Abdüşşâfi), Beyrut. 1991, s. 398

²⁹ Şâtıbî, *age.*, s. c. IV, s. 76 (III. Dipnot)

Çağımızın usûlcülerinden Tahir b Âşûr (ö. 1394/1973) konuyu, ünlü eseri *Makâsîd*'da³⁰ "*Fakih'in hukukun gayelerini bilme ihtiyacı*" başlığı altında ele alır. Müctehidlerin İslâm Hukukuyla ilgili olarak beş noktada çalışma yaptıklarını söyler ve bunları şöyle sıralar :

1. Şeriatın nasslarının, lügat ve istilâhî açıdan değerlendirilmesi,
2. Delîlin onu zedeleyen ve etkileyen mûarızlardan korunması için derin bir araştırma,
3. Fıkıh usûlündeki kıyası belirleme yollarını bilmek, delilin hangi yolla gerekçelendirildiğini tesbitle, diğer konuların buna kıyas edilmesi,
4. Müctehidin, kitap ve sünnette bulunmayan, kıyas edilmesi için bir asl'ın da bulunmadığı hususlarda yeni icthadlarda bulunması,
5. Müctehidin, incelediği konuda illet ve hikmeti belirleyememesi durumunda yetersizliğini kavramasıdır (ki bu daha çok teabbüdî konularda olur). Ve devamında, "Fakih bütün bu icthad türlerinde hukukun gayelerini bilmeye muhtaçtır..." der.³¹

Çağımız İslâm Hukukçularından, Karadâvî³², Fethi Dirîni³³, Şerif Ömerî³⁴, Şâkirü'l-Hanbelî³⁵, Abdülkerim Zeydân³⁶, Muhammed Ebû Zehrâ³⁷, Hallâf³⁸, Subhi Mahmasânî³⁹ müctehid'in "*hukukun gayelerini*" bilmesinin zorunlu olduğunu belirtmişler, icthadın yerinde yapılmasının ancak, makâsîd konularını bilmekle mümkün olduğunu söylemişlerdir.

Ülkemiz hukukçularından *Ali Himmet Berki de* (ö. 1976) bu konuda güzel değerlendirmeler yapar ve konunun önemini şöyle vurgular: "Kanunlar, mevzûuna müteallik umûmî hükümlerle küllî kâide ve meseleleri ihtivâ eder. Kanun vâzı'ı nâmütenâhî hâdiseler ve teferruatlarıyla meşgul olmaz. Bu, hukukçulara, hâkimlere düşen bir vazifedir. Bununla beraber, gerek kanunlarda gerekse bir veya iki taraflı tasarruf ve tasarruflara müteallik vesikalarda kullanılan kelime ve ibârelerin kendilerine hâs mânâları ve kânun vâzının ve tasarruf yapanların bir takım maksatları vardır. Söylenen ve yazılan sözler açık veya kapalı olabilir..."⁴⁰

"... Sevk-i menfaatle alâkalılar, sözü ve kanunu kendi menfaatlerine uydurmaya kalkışır. İbâreler, siyâk ve sibâk ve hükümlerin illet ve menâtları ve lisan kâideleri çerçevesinde maksada uygun olarak tefsir olunmak gerektir. İslâm Hukukçuları daha bidâyette bu ihtiyacı anlayarak "usûl-ı fıkıh" ve ta'bir-i âharla "hikmet-i teşrî" adı verilen bir ilim meydana getirmişlerdir. Bu sâyede fıkıh feyyâz bir cereyân almış ve inkişaf etmiştir." ⁴¹

³⁰ İbn Âşûr, *Makâsîdü's-Şer'iati'l-İslâmiyye*, s. 15

³¹ İbn Âşûr, *age.*, s. 15

³² Karadâvî, Yusuf, *el-İctihâd fi's-Şer'iati'l-İslâmiyye*, Kuveyt, 1989, s. 45-47; *İslâm Hukuku Evrensellik- Süreklilik*, (çev. Ahmet Yaman, Yusuf Işıcık), İst. 1997, s. 135, vd.

³³ Dirîni, Fethi, *Hasâisu't-Teşrîi'l-İslâmi el-Muâsir*, Beyrut, 1988, s. 10 ; *Dirâsât ve Bühûs*, c. 1, s. 7; *el-Menâhicü'l-Usûliyye fi'l-İctihâdi bi'r-Re'y fi't-Teşrîi'l-İslâmi*, Beyrut, 1997, s. 49-53

³⁴ Ömerî, Şerif, *el-İctihâdü fi'l-İslâm*, Beyrut, 1986, s. 96-98, 258-260

³⁵ Hanbelî, Şâkir, *Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmi*, İst. , ts. , s. 18

³⁶ Zeydân, Abdülkerim, *el-Veciz fi Usûli'l-Fıkhi*, İst. , ts. , s. 378

³⁷ Ebû Zehrâ, Muhammed (ö. 1974), *Usûlü'l-Fıkhi*, İst. , ts. , s. 386

³⁸ Hallâf, Abdülvehhâb (ö. 1956), *İlmü Usûli'l-Fıkhi*, İst. , 1984, s. 234

³⁹ Mahmasânî, Subhi, *Müslümanların Geri Kalmaları ve Kalkınmaları-İslâm'ın Çağdaş Sosyal İhtiyaçları Karşılama Kâbiliyeti*, çev. Hayrettin Karaman, *(Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku* adlı eserin içerisinde) İst. , 1987, , s. 68, 69

⁴⁰ Berki, Ali Himmet (ö. 1976), *Hukuk Mantığı ve Tefsir*, İst. , 1984, s. 234

⁴¹ Berki, *age.*, s. 3

Sonuç olarak özetlemek gerekirse, müctehidin *hukukun gayelerini* bilmesi konusunda *teorik* ve *pratik* olarak üç temel yararından söz etmek mümkündür.

I. NASLARIN DOĞRU ANLAŞILIP YORUMLANMASINDA:

Bu gayelerin bilinmesi, gerek nasların anlaşılması ve olaylara uygulanmasında, gerekse hakkında nas bulunmayan durumlara ait hükümlerin istidlâl edilmesinde en önemli vasıtalarından olduğuna göre, cüz'î delillerden şer'î hükümleri istinbât etmek isteyen kimselerin, her şeyden önce nasların derin manalarını ve şâri'in hüküm koyarken gözettiği ana gâyeleri etraflı bir şekilde kavramış olması gerekir. Zîra lafızların ve ibarelerin manalara delâleti bâzen birden fazla ihtimâle açık olabilir. İşte bu ihtimallerden birinin diğerine veya diğerlerine üstün tutulması, şâri'in teşrî gâyelerinin iyi bilinmesi sayesinde mümkün olabilecektir.

Öte yandan cüz'î deliller, dış görünüşleri itibariyle bazen birbirleriyle çelişkili imiş gibi görünür. Dolayısıyla bunları uzlaştırma ve hangisiyle amel edilip hangisi ile amel edilemeyeceğini belirleme ihtiyacı ortaya çıkar. Şâyet bunları inceleyen kimse, nasları ihtivâ ettiği hikmetleri ve İslâm Hukukunun ana gayelerini iyi biliyorsa, bu işi kavrayabilir ve neyin alınıp neyin alınmayacağını anlayabilir⁴². Şu duruma göre, İslâm fikhında inceleme yapan herkesin, önce hüküm koymada kanun koyucunun hükümlerle ne kastettiğini, ne amaçladığını bilmesi, Kur'ân naslarının nüzûl sebeplerini, hadislerin vürûd sebeplerini tesbit etmesi gerekir. Çünkü bu bilgiler, kişiye hükümleri anlamada son derece yardımcıdır. Bu sebepler, tefsir ve hadis kitaplarında açıklanmıştır.

İşte usûl âlimleri, hüküm koymada izlenen dînin genel amaçlarını zarûfî, hâcî ve tahsînî olmak üzere üç kategoride gruplandırmışlardır.⁴³ Müctehidin bu üç kategorinin dayandığı temel hareket noktalarını, kategoriler arası ilişkileri, her mertebenin sınır ve boyutlarını, bu üç kategoriye tamamlayan unsurları, maslahatların teâruzu halinde nasıl bir yöntem izleneceğini detaylı bir şekilde bilmesi gereklidir.

2. HUKUKÎ PROBLEMLERİN ÇÖZÜMÜNDE YENİ BİR YÖNTEM OLARAK

Karşılaşılan olayların bazıları, nasların ibareleri kapsamına katılmaz ve bunların hükmünü tesbit edebilmek için *kıyas*, *istislâh* gibi metotlara başvurmak gerekir. Nasların gayet titizce ve derinliğine incelenmesinden sonra dinin genel prensiplerinden, temel ilkelerinden, teşrînin ruhundan yola çıkarak ortada açık bir hukukî kural bulunmadığında İslâm Hukukçusu veya hakim bu elde edilen sonuçlara bakarak ictihatta bulunma göreviyle yükümlü tutulmuş, bu şekilde ictihatta bulunması kendisinden istenmiştir⁴⁴.

Bir başka deyişle, hakkında açıkça bir emir ya da nehyin bulunmadığı yani kanunun boş bıraktığı yerlerde "*İslâm hukukunun genel amaçları ve taşıdığı ruh*" göz önüne alınarak hüküm verilmesi gerekir. Bu husus, yürürlükteki hukuk için de aynen geçerlidir. Nitekim *Türk Medenî Kanununun* birinci maddesinde, "Kanun lafzıyla ve rûhuyla temas ettiği bütün meselelerde mer'îdir. Hakkında kanûnî bir hüküm bulunmayan me-

⁴² Şaban, Zekiyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Ank. , 1990, s. 350

⁴³ Mesela bkz. Cüveynî, *el-Bürhân*, c. II, s. 602; *Telhisu Usulî'l-Fikh*, c. I, s. 15; Üdeh, Abdulkâdir (ö. 1955), *et-Teşrî'l-Cinâi el-İslâmî*, Beyrut, 1989 , c. I, s. 202

⁴⁴ Üdeh, *age.*, c. I, s. 202 ; Şaban, *age.*, s. 350. Ayrıntı için bkz. Yaman Ahmet, "İslam Hukuk İlmi Açısından Makâsıd İctihadının ya da Teleolojik Yorum Yönteminin İlkeleri Üzerine", marife bilimsel birikim, 2/1 bahar 2002, s. 25 vd.

selede hâkim, örf ve âdete göre, örf ve âdet dâhi yoksa, kendisi vâzı-ı kânun olsaydı bu meseleye dâir nasıl bir kâide vaz' edecek idiyse ona göre hükmeder. " denilmektedir.

Yâni kanunda boşluk bulunması hâlinde hakimin ilk görevi, örf ve âdet kuraları arasında uyumsuzluğu çözmeye elverişli bir kural aramak olacaktır. Eğer örf ve âdet kuralı bulamazsa o zaman hakimin, kendisini kanun koyucu yerine koyarak hukukun genel sistemine uygun bir kural vaz'etmesi ve uyumsuzluğu bu kurala göre çözen bir karar vermesi gerekir.⁴⁵

Ali Himmət Berki , bu hususa şu sözleriyle işaret etmektedir:

"...Gerek semâvî gerekse beşerî teşri' ler tabiî hukuka, örf ve âdete istinad eder...Bunlardan başka bir takım tâlî deliller de vardır ki icab ettikçe ahkam ıstınbatında bunlara mürâcaat olunur ve esas menbaların boşlukları bunlarla doldurulur. Kıyas, zarûret, hâcet ve takdir bu cümledendir..."⁴⁶

"...Söylemeye lüzum yoktur ki, bir kanunun ihtiva ettiği hükümler birer illete bağlıdır. Ve bunları birer asla ircâ mümkündür. O asıllar ki bir silsile-i külliyyât halinde o kanunun mantığını teşkil eder..."⁴⁷

"Hukukî muamele ve münasebetleri kuru ve mücerred nazariyelerle yürütmek mümkün değildir. Tatbikâtın gözle görülecek kadar bâriz ilhamları vardır. Kanun koyucular, hâkimler bunları nazara almak zorundadırlar. Bu icabları ilham eden kanunlar sahifeler üzerinde kalmağa ve bunları mahkeme ve hükümlerinde göz önüne almayan hakimler muvaffakiyetsizliğe mahkumdurlar..⁴⁸ (Bu nedenle) umûmî ve husûsî ihtiyaç, zaruret menzilesinde olduğu için gerek cemiyet ve gerek ferd menfaatleri bakımından bir şey yapmaya ihtiyaç hâsıl olursa memnû'iyet kalkar ve ihtiyaç karşısında kıyas terk olunur."⁴⁹

Ömer Nasûhî Bilmen(ö. 1971) ise konunun önemine, "...İslâm dini, ilâhî dinlerin sonu ve hepsinin tamamlayıcısıdır. O halde müslümanlıktaki dînî hükümlerin, emirlerin, nehiyelerin hikmetten hâlî olmayacağı pek açıktır. Bundan dolayı, bir çok şer'î hükümün hikmetlerini araştırmak câiz, bu alanda filozofça görüşler serdedilmesi kâbilirdir."⁵⁰ diyerek işaret etmiştir.

3. MÜKELLEFLERE PSİKOLOJİK VE MORAL DESTEK SAĞLAMASI AÇISINDAN

Hanefî hukukçulardan Serahsî (ö. 483/1090), nasları ta'lîlin, dolayısıyla hükümlerin amaç ve gerekçelerine vâkıf olmanın, kalbin sükûneti (*tume'nînetü'l-kalb*) ve gönlün rahatlığını (*şerhu's-sadr*) sağlayıcı bir etkisi olduğundan bahseder⁵¹.

Gazzâlî (ö. 505/1111), zihnin bir hüküm ile onun dayandığı gerekçe ve gayeleri arasındaki bağlantı ve ilgileri tesbit edip bir hukûkî neticeye varmasının önemine işaret eder. Böyle bir çabanın, zihni aktif kılmakla kalmadığını, gönlü de tatmin edip yatıştırdığını belirtir⁵².

⁴⁵ Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, s. 72

⁴⁶ Berki, *age.*, s. 13

⁴⁷ Berki, *age.*, s. 73

⁴⁸ Berki, *age.*, s. 157-158

⁴⁹ Berki, *age.*, s. 164

⁵⁰ Bilmen, Ö. Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, İst. , 1973, I/122, 123

⁵¹ Serahsî, Ahmed b. Ebî Sehl (ö. 483/1090), *el-Usûl* (neşr. Ebû A. Salah b. Uveydâ), c. II, s. 112

⁵² Gazzâlî, *Şifâu'l-Çalîl*, (tahk. Hâmid Âbid el-Kubeystî), Bağdad, 1971, s. 32, 47

Âmidî (ö. 631/1233) ise, hükümlerdeki gerekçelerin akla yatkın olarak izah edilmesinin, mükelleflerin o dine daha sıkı bağlı olmalarına ve kabule yanaşmalarına yol açtığını söylerken⁵³, Teftâzânî (ö. 791/1390) de aynı yönde açıklamalar yapar.⁵⁴

Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762), Şâri'in maksatlarını araştırmanın bir çok yararı olduğunu şu başlıklar halinde özetler⁵⁵. Böyle bir çalışma,

- a. İslâm Hukukunun kemâlini ortaya koyar.
- b. Mükellefi kalbî huzura kavuşturur. Mükellef, yaptığı işin meşrûyetini bilir ve fiillerini bilinçli olarak yerine getirir.
- c. İslâmî hükümlerin akla uygun ve yatkın olmadığını ileri sürenlere karşı cevap vermede hazırlıklı kılar.
- d. Fakihler arasındaki görüş ayrılıklarının nedenlerini tesbitte yardımcı olur.
- e. Sahih hadislerin şer'î maslahatlara uygun olduğunu ortaya koyar ve Rasûlullah'ın mu'cizelerinin makul bir biçimde anlaşılmasını sağlar.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, İslâm Hukuku sahasında çalışan, inceleme ve araştırma yapan, güncel sorunlara çözüm arayan kimselerin zorunlu olarak bilmesi gereken hususlardan biri de Şâriin (kanun koyucunun) o konuda gözettiği finalist değerleri, gaye ve hikmetleri bilmesidir. Bu ilke ve değerler, İslâm Hukuk literatüründe 'makâsıdü's-şerîa', 'maslahat-ı mu'tebera' ve 'hikmet-i teşrî' başlıkları altında işlenmektedir.

Biz de bu alanda araştırma yapanlara mütevazı bir katkı sağlamak, çalışmalarında kendilerine yardımcı olmak amacıyla makalenin ardından ek olarak bu alanda yakın dönemde yapılan çalışmalardan ulaşabildiklerimizin bir listesine yer vermiş bulunuyoruz.

⁵³ Âmidî, Seyfuddîn (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut, 1985, c. III, s. 244

⁵⁴ Teftâzânî, Sa'düddin (ö. 793/1391), *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*, (tahk. Muhammed Adnan Derviş), Beyrut, 1998, c. II, s. 152, 153

⁵⁵ Dihlevî, Şah Veliyyullah (ö. 1176/1762), *Huccetullahi'l-Bâliğa*, Beyrut, 1990, c. I, s. 37-40